



Allamah Mulla 'Abdullah Yazdi's reflections on the issue of tashkik

 Mohammad Jafar Jāmebozorgī¹✉

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy, Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iran. Email: mj.jamebozorgi@gmail.com



Article Info

Article type:

Research Article

Received: 23 July 2025

Revised: 15 October 2025

Accepted: Conversion Error

Available Online: 30 December 2025

Keywords:

Principality of Quiddity (Aṣālat al-Māhiyyah),
Principality of Existence (Aṣālat al-Wujūd),
Gradation of Being (Tashkik), 'Allāmah al-Yazdī al-Bihābādī, Ghiyāth al-Dīn al-Dashtakī.



Abstract

The problem of Tashkik (gradation of being) is among the most fundamental issues in Islamic philosophy, playing a decisive role in the formation of Transcendent Theosophy and the transition from the principality of quiddity (Aṣālat al-Māhiyyah) to the principality of existence (Aṣālat al-Wujūd). This concept was a focal point of precise reflection and profound philosophical debate in the School of Shiraz, particularly among philosophers such as Jalāl al-Dīn al-Dawānī, Ghiyāth al-Dīn al-Dashtakī, and 'Allāmah Mullā 'Abd Allāh al-Yazdī. Employing a descriptive-analytical approach and based on a study of Mullā 'Abd Allāh Yazdī's treatise *Al-Tashkik* and his glosses on Qūshjī's commentary on Tajrīd al-I'tiqād, the present research examines the evolution of his view from an inclination toward the principality of quiddity to his final emphasis on the principality of existence. The research method is comparative textual analysis based on a comparison of the views of al-Dawānī, al-Dashtakī, and al-Yazdī, along with an extraction of al-Yazdī's final position from his philosophical and logical glosses. The findings indicate that Mullā 'Abd Allāh was initially aligned with his teacher, Ghiyāth al-Dīn al-Dashtakī, in accepting Tashkik in quiddities. However, in his final reflections, he explicitly affirmed the principality of existence and the conventionality (I'tibārī) of quiddity, confining the domain of Tashkik exclusively to the external reality of existence. This shift in perspective laid the groundwork for connecting the intellectual currents of the School of Shiraz to the foundations of Ṣadrian Transcendent Theosophy. Consequently, al-Yazdī's theory can be regarded as one of the evolutionary links in Islamic philosophy's transition from conceptual Tashkik to existential Tashkik—a link whose role in connecting the ideas of the School of Shiraz with the School of Isfahan and the formation of Mullā Ṣadrā's philosophy is fundamental.

Cite this article: Jāmebozorgī, M.J. (2025). Reflections of Allameh Mulla Abdullah Yazdi on the issue of Tashkik. *Islamic Philosophical Doctrines*, 20(36), 73-100.
<https://doi.org/10.30513/ipd.2025.7515.1650>



© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.



Extended Abstract

Statement of the Problem

In the history of Islamic philosophy, contrary to the traditional notion of intellectual stagnation between the eras of Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī and Mīrdāmād, the School of Shiraz functioned as a vital nexus for the convergence and contention of Mashshā'ī (Peripatetic), Ishrāqī (Illuminationist), and mystical currents. Within this intellectual milieu, the problem of Tashkīk—the gradation of being—became one of the most pivotal subjects of debate, primarily because the three main schools proposed divergent interpretations.

The core issue of this research is tracing the evolutionary trajectory of this concept in the doctrines of 'Allāmah Mullā 'Abd Allāh al-Yazdī, a central figure in the School of Shiraz. This research is positioned in direct contrast to the dominant intellectual tradition of that period, which was predicated upon the principiality of quiddity (Aṣālat al-Māhiyyah):

The Tradition of al-Dawānī: 'Allāmah Jalāl al-Dīn al-Dawānī, based on a specific interpretation of Waḥdat al-Wujūd (unity of being)—intertwined with mystical intuition—considered being exclusively inherent in the Essence of the Necessary Existent, thus affirming the principiality of quiddity. According to this view, truly made entities (Maj'ūlāt) are the quiddities, and Tashkīk operates within the domain of quiddities.

The Tradition of Dashtakīs: Specifically, Amīr Ghiyāth al-Dīn Maṣṣūr al-Dashtakī, heavily influenced by Illuminationist philosophy, strongly inclined toward the principiality of quiddity. He regarded being merely as a mental and conventional concept that is not the true object of creation (Ja'ī). Consequently, although he admitted Tashakkuk in the concept of being (al-Tashkīk al-'āmmī or general gradation), he fundamentally believed in the principiality of quiddities and treated the degrees of being merely as contingent attributes.

Given that the dominant tradition of the School of Shiraz (influenced by al-Dawānī and the Dashtakīs) leaned toward the principiality of quiddity and gradation within quiddities, the present study seeks to ascertain at which stage of his intellectual maturity Mullā 'Abd Allāh al-Yazdī distanced himself from this tradition to assert the principiality of being (Aṣālat al-Wujūd) and its metaphysical implications regarding Tashkīk. For author, this transformation in al-Yazdī's thought is regarded as the catalyst for breaking away from Ishrāqī foundations and paving the theoretical ground for Mullā Ṣadrā's Transcendent Theosophy.

Historically, this research aims to re-establish the role of the School of Shiraz in bridging Mashshā'ī, Ishrāqī, mystical, and Kalāmī philosophies, correcting the misconception of an era of decline in Islamic philosophy and revealing its dynamism during the 8th to 11th centuries AH.

Method

The research was conducted using a descriptive-analytical method with a philosoph-



ical-historical approach. First, the historical context of the School of Shiraz and the position of Tashkīk among various schools were examined. Subsequently, through philosophical exegesis of Mullā ‘Abd Allāh al-Yazdī’s works and marginalia, his views were extracted and analyzed. Primary sources include al-Yazdī’s annotations on al-Dawānī’s marginalia on Tajrīd al-I’tiqād, al-Taftāzānī’s al-Tahdhīb al-Mantiq, and his manuscript treatise al-Tashkīk. Furthermore, manuscript comparison and content analysis were utilized to reconstruct the evolution of his views regarding the principiality of quiddity versus the principiality of being.

Findings

A review of al-Yazdī’s philosophical works reveals that in his early career, influenced by the Illuminationist school and his teacher Ghiyāth al-Dīn al-Dashtakī, he inclined toward the principiality of quiddity, viewing gradation as applicable to quiddities as well as to the accidental attributes of contingent beings. However, in his mature philosophical period, particularly in his later annotations on al-Qūshjī’s commentary, he moved beyond this stance to emphasize the principiality of being and the conventional status of quiddity. At this stage, he accepted Tashkīk exclusively within the objective reality of being, explicitly affirming the degrees of intensity and weakness of existence.

In his analysis of Tashkīk, al-Yazdī establishes a connection between logic and ontology: on one hand, contrary to the purely logical approach in the Mashshā’ī school, he links the true predication of concepts to the degrees of being; on the other hand, by emphasizing the degrees of being, he demonstrates the role of Tashkīk in explaining the unity and plurality of existence. Thus, he is considered the transitional link between the Ishraqī thought of al-Dashtakī and the dialectical philosophy of al-Dawānī, leading to the system of Mullā Ṣadrā’s Transcendent Theosophy.

Conclusion

Mullā ‘Abd Allāh al-Yazdī stands as a pivotal figure in the evolution of Islamic philosophy, serving as the crucial link between the School of Shiraz and the emergence of Mullā Ṣadrā’s Transcendent Theosophy. A precise analysis of his works reveals a profound intellectual transformation: he progressively distanced himself from the conceptual and logical gradation prevalent in earlier traditions to arrive at a robust conception of gradation within the external reality of being itself. In this mature phase, al-Yazdī treated quiddity as purely conventional in contrast to the principal reality of being, affirming that existence possesses successive degrees of intensity and weakness. From this perspective, his reflections mark a turning point in the trajectory of Islamic philosophy, signaling a definitive move beyond the conceptual systems of the Peripatetics and Illuminationists toward the existential perspective that would come to define Transcendent Theosophy. Understanding al-Yazdī’s theory of Tashkīk is therefore essential not only for comprehending the distinctive position of the School of Shiraz but also for grasping the dynamism of Islamic philosophy as it evolved from the medieval centuries into the Safavid era.



تأملات علامه ملاعبدالله یزدی در مسئله تشکیک

✉ محمدجعفر جامه‌بزرگی

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه فلسفه اسلامی، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران. رایانامه: mj.jamebozorgi@gmail.com

چکیده

مسئله «تشکیک» از بنیادی‌ترین مباحث فلسفه اسلامی است که نقش تعیین‌کننده‌ای در تکوین حکمت متعالیه و گذار از اصالت ماهیت به اصالت وجود داشته است. این مفهوم در مدرسه شیراز و در میان فیلسوفانی چون جلال‌الدین دوانی، غیاث‌الدین دشتکی و علامه ملاعبدالله یزدی، محور تأملات دقیق و مناظرات عمیق حکمی بوده است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی تحلیلی و براساس مطالعه رساله تشکیک ملاعبدالله یزدی و حواشی او بر شرح تجرید قوشچی، به بررسی سیر تحول دیدگاه وی از گرایش به اصالت ماهیت تا تأکید نهایی بر اصالت وجود می‌پردازد. روش پژوهش، تحلیل متنی تطبیقی براساس مقایسه آرای دوانی، دشتکی و یزدی، همراه با استخراج دیدگاه نهایی یزدی در حاشیه‌های فلسفی و منطقی اوست. یافته‌ها نشان می‌دهد که ملاعبدالله ابتدا با استاد خود غیاث‌الدین دشتکی در پذیرش تشکیک در ماهیات همسو است، اما در تأملات نهایی، با صراحت، وجود را اصیل، و ماهیت را اعتباری دانسته و قلمرو تشکیک را منحصر در حقیقت خارجی وجود می‌داند. این تغییر نگرش زمینه‌ساز اتصال حلقه‌های فکری مدرسه شیراز به مبانی حکمت متعالیه صدرایی است. در نتیجه، می‌توان نظریه یزدی را یکی از حلقه‌های تکاملی در گذار فلسفه اسلامی از تشکیک مفهومی به تشکیک وجودی دانست؛ حلقه‌ای که نقش آن در پیوند اندیشه‌های مکتب شیراز با مکتب اصفهان و تکون فلسفه ملاصدرا بنیادین است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰/۱۰/۲

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۸

کلیدواژه‌ها

اصالت ماهیت، اصالت وجود، تشکیک، علامه یزدی بهابادی، غیاث‌الدین دشتکی



استناد: جامه‌بزرگی، محمدجعفر. (۱۴۰۴). تأملات علامه ملاعبدالله یزدی در مسئله تشکیک. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۳۰(۳۶)، ۷۳-۱۰۰. <https://doi.org/10.30513/ipd.2025.7515.1650>





مقدمه

اگرچه برخی به نادرست فاصله بین قرن هفتم و دهم یعنی فاصله بین خواجه طوسی و میرداماد را دوران فترت فلسفه می‌دانند، اما شواهد فراوان، پویایی حکمت و فلسفه را در مدرسه شیراز نشان می‌دهد. علاوه بر اینکه سعدی و حافظ از بزرگ‌ترین شاعران ایران متعلق به این دوران هستند، در علوم مختلف عقلی و نقلی دانشمندانی مانند قاضی بیضاوی، قطب‌الدین شیرازی، قاضی عضدالدین ایجی، سید شریف جرجانی، صدرالدین محمد دشتکی، علامه جلال‌الدین دوانی، غیاث‌الدین منصور دشتکی، محقق کرکی، مقدس اردبیلی، علامه یزدی، میرداماد، شیخ بهایی، فاضل خفری و سرانجام ملاصدرا از بزرگ‌ترین فیلسوفان و متکلمان قرون هشتم تا یازدهم به شمار می‌روند که همگی متعلق به مدرسه شیراز هستند. به طور خاص، ویژگی ممتاز مدرسه شیراز تقریب و تلاش برای جمع سالم میان مشرب‌ها و جریان‌های فکری مشائی، اشراقی، عرفانی و کلامی و تفسیری با یکدیگر بوده است که در واقع آغاز آن با خواجه نصیرالدین طوسی و فرجام آن با ملاصدرای شیرازی است.

در میان کثیری از مسائل مهم و محل بحث و بررسی حکمای اسلامی، مسئله تشکیک از نمود و ظهور بسیار زیادی برخوردار است. این امر یکی به دلیل ارائه سه تصویر متفاوت توسط حکمت مشائی، حکمت اشراقی و حکمت متعالیه از این مسئله و لوازم و تبعات هریک از این سه دیدگاه، و دیگری به دلیل منظر عرفای اسلامی در این مسئله است. هرچند در عبارات به کاررفته در مکتب شیراز و قبل از آن، از مفهوم تشکیک به معنای عام و خاص سخنی به میان نیامده است اما به مدد تأملات بهمنیار، سهروردی و پس از آن‌ها خواجه طوسی، مفهوم تشکیک که نخست در متون منطقی مورد مذاقه قرار گرفته بود، به فضای مباحث فلسفی و عرفانی نیز راه یافته است. به طور خلاصه، تشکیک در منطق مربوط به چگونگی صدق و انطباق مفاهیم کلی بر مصادیق آن است؛ حال آنکه پرسش از تشکیک در فلسفه معطوف به متن واقعیت و از احکام موجود بما هو موجود به ویژه مسئله وحدت است.^۱

۱. «إنما ذكروا هذه المسألة أول ما ذكروها في مباحث الكلى والجزئى من المنطق - و هو قولهم إن الكلى ينقسم إلى متواط و مشكك و من المعلوم أن الكلية من عوارض الماهية - فبحث المشكك إنما انعقد فى الماهية أولا لما شاهدوه من اختلاف الأمور الخارجية - بالشدّة والضعف كيفاً و كما ثم لما وجدوا أن المفهوم من حيث وقوعه على المصادق لا اختلاف فيه بناء على ما سيجىء من حجة الشيخ ذكروا أن الذاتى من المفاهيم لا يجرى فيه التشكيك وإنما يجرى فى العرضيات فإنها لا مطابق لها بحسب الحقيقة فى الخارج» (طباطبایی، ۱۹۸۱، ج ۱، ص. ۴۲۷).



از آنجاکه ماحصل اندیشه‌های مشائی و اشراقی به علاوه آرای عرفای بزرگ اسلامی و سایر اندیشه‌های برخاسته از فضای مباحث کلامی و حدیثی و فقهی به طور جدی در مدرسه شیراز هم‌رسانی شده بود، همچنین نقشی که این مدرسه در شکل‌گیری حکمت متعالیه داشته است، مسئله تشکیک نیز با همان دلایلی که قبلاً بیان شد، به یکی از مسائل مهم در میان حکمای شیراز تبدیل شد. سنت خاص مدرسه شیراز علاوه بر تدریس متون اصلی - به واسطه در اختیار گذاشتن ماحصل آخرین تأملات و تضارب آرا - حاشیه‌نگاری‌های فراوان بر این متون بوده است که کتاب درسی را گاهی به کتاب‌های خودآموز برای طلاب و محصلان درآورده بود.

ملاعبدالله یزدی، شاگرد محقق کرکی، غیاث‌الدین منصور دشتکی و جمال‌الدین محمود شیرازی، استاد شیخ بهایی، شهید ثانی - صاحب‌المعالم - و سید محمد عاملی - صاحب‌المدارک - است. او صاحب حاشیه بسیار ارزشمند بر کتاب التهذیب المنطق تفتازانی و هم‌مباحثه‌ای مقدس اردبیلی، فیلسوف، منطق‌دان، فقیه و ادیب قرن دهم هجری قمری است که در عصر صفوی به نشر و گسترش علوم عقلی و نقلی همت گمارد. مراتب علم و فضل او و همچنین رابطه نزدیک و همراه با احترام سلاطین صفوی نسبت به او باعث شد از سوی شاه صفوی به سمت متولی و خزانه‌دار حرم امیرالمومنین (ع) در نجف اشرف گماشته شود. او از جمله افرادی است که حاشیه‌های عالمانه و عمیقی بر حواشی شرح تجرید علامه دوانی ارائه کرده است. اهمیت کار علامه یزدی بیشتر از آن جهت مهم است که این حواشی در میانه گفت‌وگوهای علمی میان دوانی و دشتکی‌ها پیرامون مباحث مهم حکمی و فلسفی شکل گرفته است. این مقاله به روش توصیفی - تحلیلی به بررسی تأملات او پیرامون مسئله تشکیک می‌پردازد. فرض مقاله این است که علامه یزدی متأثر از حکمت اشراق و استاد خود غیاث‌الدین دشتکی اولاً قائل به اصالت ماهیت است و ثانیاً، به تبع چنین دیدگاهی تشکیک در ماهیات را قابل دفاع می‌داند. در مقاله ابتدا به مسئله اصالت ماهیت در اندیشه‌های اشراقی، به‌ویژه مکتب شیراز و به‌طور خاص غیاث‌الدین دشتکی پرداخته خواهد شد. سپس از طریق استنتاج از نوشته‌های ملاعبدالله، نظر نهایی او را استخراج می‌کنیم. در میانه بررسی این تأملات روشن خواهد شد که علامه یزدی به‌طور صریح بر اصالت وجود تأکید نموده و معتقد به تشکیک در حقیقت خارجی وجود است.



۱. نگاهی کوتاه به مسئله تشکیک

این بخش به ریشه‌یابی مفهوم تشکیک در آثار فلاسفه یونانی و اسلامی می‌پردازد. بررسی چگونگی انتقال این مفهوم از آثار ارسطو و افلاطون به فضای فلسفی اسلامی و بازتولید آن در چارچوب مبانی فلسفه اسلامی توسط فیلسوفانی چون ابن‌سینا، سهروردی و سایر حکمای اسلامی موضوع این بخش است.

۱-۱. افلاطون و ارسطو

به‌طور دقیق مسئله تشکیک را نخست باید در آثار افلاطون و البته در منطق ارسطو جست‌وجو کرد. افلاطون در رساله پارمنیدیس در کنار نظریه ایده به بحث از واحد و کثیر پرداخته است. از نظر او محسوسات اموری در میانه وجود و عدم - کمتر موجود - هستند. بر اساس نظر افلاطون از آنجاکه نه می‌توان اشیاء مادی را مساوی عدم انگاشت، و نه اطلاق لفظ هستی بر آن‌ها صحیح است، باید گفت: آن اشیاء از «مثال» وجود بهره‌مندند (افلاطون، ۱۳۵۷، ج. ۶، پارمنیدیس، گ ۱۳۱). افلاطون این بهره‌مندی از وجود را تابعی از مراتب محسوسات می‌داند، زیرا به میزان بهره‌مندی از واحد، کثرت هم شبیه به واحد است و هم بی‌شبهات؛ بنابراین حمل وجود بر محسوسات نه متواطی، بلکه تشکیکی خواهد بود (افلاطون، ۱۳۵۷، ج. ۶، پارمنیدیس، گ ۱۲۷-۱۲۹). افلاطون در رساله فیلیس ذیل بحث از وحدت و کثرت و نامحدود و محدود، از مفاهیمی مانند گرم‌تر و سردتر یاد می‌کند که نحوه صدقشان بر مصادیق نه به تساوی، بلکه به شدت و ضعف است (افلاطون، ۱۳۵۷، ج. ۶، فیلیس، گ ۳۲ و ۲۴). او همچنین در رساله جمهوری نیز با استدلال بر مراتب مختلف معرفت و اینکه حد وسطی برای شناختن آنچه میان باشندگی و نباشندگی است - یعنی شناختن چیزی که هم هست و هم نیست، نشان می‌دهد ظرف و مظهر معرفت نسبتی حقیقی با یکدیگر دارند و اگر معرفت ذو مراتب است، آن‌گاه ضرورتاً متعلق معرفت یعنی اشیاء تحت یک ایده نیز می‌بایست ذو مراتب باشند و نسبتی خاصی از بهره‌مندی از آن ایده واحد را داشته باشند (افلاطون، ۱۳۵۷، ج. ۴، جمهوری، گ ۴۷۷-۴۷۹). روشن است که مراتب بهره‌مندی موجودات در اندیشه افلاطون معطوف به متن واقعیت است نه مفاهیم.

ارسطو مخالف جدی نظریه مثل، ایده اشیاء را درون آن‌ها بررسی می‌کند. برای او وجود دارای معانی مختلفی به حسب مقولات و همین‌طور مفاهیم فلسفی است نه به دلیل میزان بهره‌مندی از ایده، بلکه به دلیل اولویت، تقدم و تأخر در موجود نامیده شدن. ارسطو در متافیزیک



می‌گوید: موجود به شمار مقولات، معانی مختلفی دارد (ارسطو، ۱۳۸۵، ۱۰۱۷b). درست به همین دلیل، از آنجاکه جوهر علت اعراض است، حمل مفهوم موجود بر جوهر، از حمل آن بر اعراض اولی است (ارسطو، ۱۳۸۵، ۱۰۲۸a). او همین معنا را برای اولویت موجود بالفعل بر موجود بالقوه نیز جاری می‌داند. او در همین کتاب متافیزیک در مواضع مختلفی این عبارت را که به درستی معنای تشکیک مصطلح فیلسوفان مسلمان را می‌دهد، بیان کرده است:

”واژه «هست» محمول همه چیز است، اما نه به یک مفهوم، بلکه به مفهومی که بر برخی از چیزها به تقدم و بر چیزهای دیگر به تأخر دلالت می‌کند (ارسطو، ۱۳۸۵، ۱۰۳۰a).

این‌گونه به نظر می‌رسد که افلاطون، به خاطر طرح نظریهٔ مثل، و ارسطو، به واسطهٔ آنکه مقولات را توصیف متن واقعیت می‌داند، مفهوم تشکیک را نه صرفاً در منطق و در خصوص مفاهیم، بلکه در مسئله‌ای هستی‌شناختی در نظر گرفته بودند. با وجود این، همان‌گونه که پیش از این بیان شد، فیلسوفان اسلامی این مسئله را ابتدا در منطق و پس از آن وارد فضای مباحث فلسفی نمودند.

۲-۱. ابن سینا و سهروردی

از منظر ذات‌گرایان مشائی همچون فارابی و ابن سینا، از آنجاکه تعریف شیء به حد است و حد شیء، ماهیت آن است که با یافتن ذاتیات آن یعنی جنس و فصل و نوع به دست می‌آید؛ بنابراین اگر ماهیت شیء مقول به تشکیک باشد، آن‌گاه بسیاری از افراد آن ماهیت به دلیل شدت و ضعف یا اقل و ازید بودن، فردی از آن ماهیت محسوب نخواهند شد؛ زیرا این افراد ذاتیاتی دارند که در افراد دیگر یافت نمی‌شود. به دیگر سخن، چون در دستگاه هستی‌شناختی و معرفتی مشائی، ماهیت اشیاء امری ثابت است، بنابراین معانی و مفاهیمی که بر امور متعدد به صورت غیرمساوی حمل می‌شود لوازمی هستند که در ماهیت اشیاء مندرج در مقولات داخل نیستند مانند وجود و وحدت (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص. ۱۴۰؛ بهمنیار، ۱۳۷۵، ص. ۲۸۱). از این رو، نسبت ذاتیات به مصادیق همواره متواطی است. همچنین، از آنجاکه اعراض در نسبت با مصادیق خود، جنس، فصل و نوع هستند، بنابراین نحوهٔ صدق آن‌ها بر مصادیق خود به صورت تشکیکی نیست. روشن است که همه مفاهیم



ماهوی از منظر مشائیان متواپی هستند، و تشکیک فقط متعلق مفاهیم عرضی، مانند ابیض و اسود، و نه سواد و بیاض است. درست به همین دلیل است که ابن سینا در التعلیقات می‌گوید:

” هنگامی که گفته می‌شود شب سیاه سیاه‌تر شد منظور این است که موضوع سیاهی یعنی شب در سیاهی خود اشتداد یافته است، نه اینکه سیاهی در سیاهی خود شدت یافته است (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص. ۴۴).

با وجود این، ابن سینا و پیروان او مفهوم وجود را مشکک دانسته‌اند. استدلال‌های زیادی بر مشکک بودن وجود از سوی مشائیان صورت بندی شده است. برای نمونه، ابن سینا در المباحثات ذیل بحث از اینکه وجود جنس نیست می‌گوید:

” أن الوجود يحمل على ما تحته بالتشكيك فيجب أن يكون تميز كل واحد من الموجودات عن الآخر بذاته كالسواد عن المقدار؛ وجود بر موضوعات خود به نحو تشکیک حمل می‌شود و بنابراین لازم است که تمیز هریک از موجودات از دیگری به ذات خود باشد همانند تمایز سیاهی از مقدار (ابن سینا، ۱۳۷۱، ص. ۲۱۸).

اگرچه بیشتر فیلسوفان اسلامی موافق دیدگاه ابن سینا و بهمنیار بودند اما سهروردی این دیدگاه را زیر سؤال برد. ما در این مقاله از سهروردی نام می‌بریم زیرا اولاً دیدگاه «تشکیک در ماهیات» ماحصل تلاش فلسفی او در اثبات اصالت ماهیت و اعتباری بودن وجود است. ثانیاً بی‌تردید فیلسوفان پس از سهروردی به‌ویژه، خواجه نصیرالدین طوسی و قاطبه اندیشمندان مکتب شیراز متأثر از حکمت اشراقی سهروردی بوده‌اند.

سهروردی در حکمه الاشراق در قاعده «فی بیان أن المَجْعول هو الماهية لا وجودها» به صراحت می‌گوید: «و لما كان الوجود اعتباراً عقلياً فللشيء من علته الفَيَاضَة هويته»؛ از آنجاکه وجود اعتبار عقلی است، پس شیء از علت فیاضه‌اش ماهیت و هویتش را اخذ می‌کند نه وجودش را (سهروردی، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۷).

روشن است که اگر بر اساس نظر سهروردی ماهیت اصیل است، بنابراین تشکیک در ذات و ماهیت شیء نیز قابل قبول و بلکه صحیح است. بنابر نظر سهروردی و از نقطه نظر هستی‌شناختی، از آنجاکه او به‌مانند افلاطون به مثل باور داشته است، بنابراین مشخص است



که میزان بهره‌مندی به ماهیت شیء متعلق است، نه به وجود. در واقع، این ماهیات هستند که در نسبت با ایده - عین ثابت - واحد خود، از درجات مختلفی از شدت و ضعف در بهره‌مندی قرار دارند.

۳-۱. دیدگاه بزرگان مکتب شیراز در مسئله تشکیک

دیالکتیک میان دو حکمت مشائی و اشراقی در مجموعه اندیشه خواجه طوسی، قطب‌الدین شیرازی و علامه حلی به‌طور بسیار جدی پیگیری شد و به ایضاح مفاهیم فلسفی و طبقه‌بندی روشن‌تری از معقول اول و ثانی و همین‌طور مسئله تشکیک انجامید. شروح و حواشی مختلف بر کتاب فلسفی - کلامی تجرید الاعتقاد به‌عنوان محور و مرجع دسته‌اول مباحث فلسفی انعکاسی دقیق از دیدگاه‌های بزرگانی چون سید سند، جلال‌الدین دوانی، غیاث‌الدین منصور دشتکی، قوشچی و علامه بهابادی و... است. از آنجاکه مکتب شیراز بیشتر پیرامون آرای سه شخصیت مهم یعنی دوانی، سید سند و غیاث‌الدین دشتکی است، بنابراین روشن است که نظر نهایی علامه یزدی نیز می‌بایست از تأمل در آرای این سه به دست آید. از این رو، ابتدا دیدگاه سه فیلسوف درباره مسئله اصالت ماهیت یا اصالت وجود استخراج و سپس در پرتو آن تأملات مسئله تشکیک بررسی خواهد شد.

■ جلال‌الدین دوانی

رجوع به آثار دوانی نشان می‌دهد او از دیدگاه خاصی از اصالت ماهیت حمایت می‌کند. به نظر می‌رسد این نظریه حاصل مبانی عرفانی - اشراقی به‌کاررفته در منظومه فکری اوست. از همین رو، به نظر می‌رسد دوانی تحت تأثیر حکمت اشراقی سعی می‌کند وجود را امری اعتباری قلمداد کرده و اصالت را برای ماهیت منتسب به مبدأ - مشتق - قائل باشد. او در یکی از رساله‌ها از مجموعه رسائل پنج‌گانه می‌گوید:

مفهوم موجود که بر واجب و ممکنات حمل می‌شود معنایی است اعم از وجود قائم به ذات و امر منتسب به وجود. مفهوم مشتق سه معنا دارد و اگر این مفهوم وجود دارای یک مبدأ اصیل باشد هنگامی که این مفهوم با مبدأ مقایسه شود و در رابطه با آنچه به مبدأ منتسب است امری غیراصیل خواهد بود (دوانی، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۱).^۲

۲. همچنین این عبارت جلال‌الدین دوانی مشعر به اصالت ماهیات منتسبه به مبدأ است: «ان الوجود الذی هو مبدأ اشتقاق الموجود امر واحد فی نفسه و هو حقیقه خارجیه و الموجود اعم من هذا الوجود القائم بنفسه و مما هو منتسب الیه انتساباً خاصاً» (دوانی، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۱).



بنابر مبانی دوانی که در مرکز ثقل آن نظریه خاصی از «وحدت وجود» با اصطلاح «ذوق تائه» گره خورده است، وجود منحصر در ذات واجب تعالی است که همانا حقیقت وجود و وجود خاص است و سایر موجودات، اساساً در انتساب به آن وجود خاص است که موجود می‌شوند. از این رو، او معتقد است مجعول بالذات، ماهیات موجود هستند زیرا هرآنچه به عنوان مجعول، در نظر گرفته شود ماهیتی از ماهیات است. بدین ترتیب، دوانی معتقد است هویت هرچیزی، همان ماهیت به اعتبار وجود خاص آن است (دوانی، ۱۳۸۱، صص ۴۰-۳۹). روشن است که با اصالت ماهیت در ممکنات، جریان تشکیک نیز متعلق به ماهیات خواهد بود. مسئله تشکیک در ذاتیات البته موضوعی دیگر است که در تأملات علامه یزدی مورد مذاقه قرار گرفته است.

■ امیر غیاث‌الدین منصور دشتکی

غیاث‌الدین منصور دشتکی بی‌شک - به واسطه تأثیر عمیق حکمت اشراقی به مثابه آنتی‌تز حکمت مشائی مانند سایر اندیشمندان مکتب شیراز به دنبال طرحی نو (سنتز) در ساختار هستی‌شناسی اسلامی - گرایش شدیدی به اصالت ماهیت داشته است. عمق پذیرش اصالت ماهیت تاجایی است که میرداماد با عباراتی صریح از آن دفاع می‌کند و همچنین، شاگردش ملاصدرا نیز ابتدا معتقد به اصالت ماهیت بوده است. اعتباری پنداشتن وجود، وحدت، شیئیت، تشخیص و بسیاری از مفاهیم فلسفی که از ابتکارات خواجه طوسی و علامه حلی بوده است، راهی جز پذیرش اصالت ماهیت باقی نمی‌گذاشت. غیاث‌الدین دشتکی در مواضع مختلفی از آثارش این گرایش را مستدل نموده است. به نظر غیاث‌الدین وجود معقول ثانی و حاکی از یک مفهوم ذهنی است که واجد فرد و مصداق خارجی نیست (دشتکی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۰). او در مباحث مربوط به مسئله جعل نظر خود را به صراحت بیان می‌کند. به نظر او وجود امری اعتباری است که هرگز متعلق جعل نیست، و بنابراین آنچه مجعول حقیقی است ماهیات هستند (دشتکی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۸۰۶). باور غیاث‌الدین دشتکی به تقدم بالتجوهر که از ابتکارات سهروردی است، نیز از جمله شواهد پذیرش اصالت ماهیت در منظومه فکری او است (دشتکی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۸۱۱). نتیجه پذیرش اصالت ماهیت باور به تشکیک در ماهیت است. اگرچه غیاث‌الدین دشتکی مفهوم وجود را که بر مصادیق مختلف به صورت غیر یکسان حمل می‌شود، مقول به تشکیک می‌داند، اما چنان‌که روشن است چنین تشکیکی صرفاً ناظر به



مفهوم وجود است و ازاین رو چنین تشکیکی «تشکیک عامی» است. غیاث‌الدین در عبارتی تشکیک در ماهیات را مورد تأکید قرار داده است:

”مرتبة العلة أقوى من مرتبة المعلول من حيث الوجود، وأضعف مرتبة وجود العرض من حيث أنه عرض مقيساً إلى الجوهر... (دشتکی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۹۳).

اگرچه در این عبارت غیاث‌الدین از واژه «من حيث الوجود» استفاده کرده است اما باید در نظر داشت که از نظر او وجود معقول ثانی است و آنچه حقیقتاً در متن واقعیت تحقق دارد ماهیت است؛ ازاین رو، علت و معلول هر دو ماهیت هستند و رابطه علیت میان ماهیات جوهری جریان دارد. بنابراین، ارجاع تشکیک به حيث وجود ارجاع آن به حیثیت عرضی وجود از جهت تقدم و تأخر است.

۲. تأملات علامه ملاعبدالله یزدی

دیدگاه بهابادی یزدی در مسئله تشکیک را باید از مجموعه آثار او، به‌ویژه از حاشیه‌ی التهذیب و همچنین، از رساله مختصر او با عنوان التشکیک بررسی کرد. او در این رساله که به سبک حاشیه‌نگاری است، به داوری میان دیدگاه جلال‌الدین دوانی و غیاث‌الدین دشتکی پرداخته است.

پیش از اینکه تأملات علامه یزدی درباره مسئله تشکیک را بررسی کنیم، ضروری است دیدگاه او درباره تحقق عینی ماهیت را از نظر بگذرانیم.

۱-۲. اصالت وجود یا ماهیت

علامه یزدی در رساله حاشیه علی الحاشیه القديمة الجلالیة به صراحت می‌گوید:

”اعلم أيها الأديب الأريب، والألمعي اللبيب، إن الوجود الذي يبحث عند أهل النظر من المتكلمين والحكماء هو من المعقولات الثانية التي لا يحاذي بها أمر في الخارج عارض في الماهيات“ (یزدی، بی‌تا-ب، ص ۱).

روشن است که اصالت ماهیت و اعتباریت وجود یکی از نتایج بحث از معقول ثانی در فلسفه



اشراق است و از همین رو، قریب به همین عبارت را می‌توان در قرون هشتم و نهم - یعنی پس از سهروردی - در آثار عضدالدین ایجی و معاصران ملاعبدالله همچون باغنوی و... دید. عضدالدین ایجی در المواقف با پذیرش اینکه وجود در هر ماهیتی عین همان ماهیت است و وجود امری زائد بر ماهیت نیست، درباره خارجی و عینی بودن وجود می‌نویسد:

”وإنه من المعقولات الثانية التي لا وجود لها في الخارج (ایجی، ۱۳۲۵ق، ج. ۲، صص. ۹۴ - ۹۵).“^۳

این‌ها نشان می‌دهد به احتمال بسیار زیاد در گستره اندیشه فیلسوفان و متکلمان پیش از ملاصدرا ماهیت امری عینی و خارجی قلمداد می‌شده است.^۴ نکته بسیار مهم در عبارت بعدی علامه یزدی تصویری است که او از نگاه متمایز عرفا در مسئله وجود و ماهیت پردازش و ترسیم کرده است. او می‌گوید اگرچه وجود نزد حکما و متکلمان از معقولات ثانی است و حظ و بهره‌ای از عینیت و حقیقتی در کنار ماهیت ندارد، اما از منظر و نگاه عرفا آنچه در خارج تحقق و عینیت دارد، همان وجود است. این به درستی به موضعی از نگاه فیلسوفان - از زمان سهروردی - اشاره دارد که می‌خواهد تبیینی درست از تحقق خارجی یکی از دو مفهوم متافیزیکی وجود و ماهیت را برای نحوه تحقق کثرت در هستی ارائه دهد. در اندیشه فیلسوفان چون فارابی، ابن سینا و خواجه طوسی کثرت موجود در هستی با تمایز ماهوی موجودات توضیح داده شده است، درحالی‌که درست در همین نگاه، وجود امری مشترک میان همه موجودات است. خواجه طوسی در شرح الاشارات و التنبیها توضیح می‌دهد که: اولاً آنچه از مبدأ صادر می‌شود ضرورتاً هویتی مغایر با ذات الهی دارد، ثانیاً، امر مغایر دارای دو حیثیت معقول (متافیزیکی) است؛ اولی، همان حیثیت صادر شده که مسما به وجود است؛ و دومی، ماهیت است که همان امری است که ملازم با وجود معلول است؛ و ثالثاً، ماهیت در واقع خارجی، تابع وجود است - هرچند در تحلیل عقلی بالعکس است - زیرا اگر

۳. ایجی در همین کتاب شرح المواقف می‌گوید موجود از دیدگاه ما آن چیزی است که آثار خاص آن بر آن مترتب شده باشد و احکام مورد نظر آن ظاهر شده باشد نه صرف اتصاف به وجود؛ فان الموجود عندنا ما يظهر منه الاحكام و ترتب عليه الآثار لا ما يتصف بالوجود (ایجی، ۱۳۲۵ق، ج. ۲، ص. ۱۳۴).

۴. ملاصدرا خود در اسفار اربعه به این مسئله اذعان می‌کند که پیش از اعتقاد به اصالت وجود شدیداً باورمند به اصالت ماهیت بوده است؛ و اینی قد كنت شديد الذب عنهم في اعتبارية الوجود وتأصل الماهيات حتى أن هداني ربي وانكشف لي انكشافاً بيناً أن الأمر بعكس ذلك (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۱، ص. ۴۹؛ ۱۳۶۳، ص. ۳۶).



از مبدأ، وجودی صادر نشود، ماهیت مصداق و موضوعیتی نخواهد داشت (طوسی، ۱۳۷۵، ج. ۳، ص. ۲۴۶). از آنجا که عرفا به وحدت وجود، با قرائات مختلفی که دارند، معتقدند، اسقاط آنچه وحدت هستی را نادیده می‌گیرد، اهمیت ویژه‌ای دارد. به همین دلیل، وجود در تلقی آن‌ها همان چیزی است که به نحو اشتراک معنوی در همه مراتب هستی موجود است.

نکته دوم - که در ادامه بند بالاست - این است که این عبارت نشان می‌دهد مسئله مجعولیت و عینیت وجود یا ماهیت از مسائل مهم در میان اندیشمندان مکتب شیراز بوده است. دوانی سعی می‌کند به نوعی میان وحدت عرفا با کثرت مورد قبول فیلسوفان جمع کند؛ به همین دلیل، ضمن حفظ وحدت، مجعولیت را به نوعی به انتساب ماهیات به واجب تحویل می‌دهد؛^۵ کاری که بعدها مورد نقد ملاصدرا قرار گرفت.^۶ نکته دیگر اینکه اگرچه دوانی، دشتکی و بهابادی به عینیت خارجی ماهیت معتقد بوده‌اند و وجود را معقول ثانی قلمداد کرده بودند، اما همچنان به لوازم برخی دیدگاه‌های خود در نسبت با عینیت ماهیت توجه دقیق و عمیقی نداشتند. آن‌ها در برخی مسائل به گونه‌ای سخن گفته‌اند که با قول به مجعولیت و عینیت خارجی ماهیت سازگار نیست.

علامه یزدی در بخشی از حاشیه بر متن جلال‌الدین دوانی می‌گوید:

”والمقصود اشتراك المهيئات البسيطة في أصل الجعل البسيط وإن لم يشتركا في نحوه، فكيف نفرق بينهما في أصل المجعوليّة (یزدی، بی‌تا-ب، ص. ۱۲).

به خوبی روشن است که در این عبارت او متعلق جعل بسیط را ماهیات خارجی می‌داند و از این رو متن واقع و واقعیت خارجی چیزی جز ماهیت نیست. در این عبارت نیز عینیت و تحقق خارجی از آن ماهیت موجوده است:

”ومثل تلك الصيرورة متصوّر في البسيط كجعل المهيّة البسيطة في الذهن تلك المهيّة في الخارج، وتوضيح ذلك أنّ جعل الشيء متّحداً مع آخر فرع أمرين:

۵. دوانی برای توضیح نظریه خود به رابطه میان مشتق و مبدأ اشتقاق اهمیت ویژه‌ای داده است. خصلت مهم مشتق در اندیشه دوانی، ارتباط و انتساب آن به مبدأ اشتقاق است. مفهوم ارتباط و انتساب اشاره به این مطلب دارد که صدق مشتق بر امری، ضرورتاً نیازمند قیام مبدأ اشتقاق به آن نیست، بلکه صرفاً به معنای مرتبط بودن و یا منتسب بودن به آن است.

۶. ملاصدرا در آثار خود به اشکالات عدیده‌ای که بر دیدگاه دوانی وارد است پرداخته است. بیشتر این اشکالات به نوع تصویری از اصالت ماهیت نزد دوانی اشاره دارد که با وحدت وجود و توحید در ناسازگاری است.



(اثنینیة) سابقه ووحدة لاحقة، فمتى تحقّق الأمران حقيقةً تحقّق الاتحاد حقيقةً كما في اتحاد الجسم مع الأسود، ومتى انتفى الأول كما في اتحاد البسيط مع نفسه أو الثاني في اتحاد أجزاء المادّية مع المركّب لم يتحقّق الاتحاد، اللهمّ إلّا بالعرض (یزدی، بی‌تا، ص. ۱۲).

همچنین، در این عبارت ملاعبدالله به وجود ماهیت در خارج اشاره می‌کند اگرچه تحقق خارجی ماهیت مستلزم اتصاف به برخی از لوازم خودش نباشد هرچند متصف به آن لوازم باشد:

” وجود المهيّة في الخارج وإن استلزم الاتّصاف بتلك اللّوازم... (یزدی، بی‌تا- ب، ص. ۱۶).

با وجود اینکه ملاعبدالله در عبارات بالا گویا مدافع اصالت ماهیت است اما در دو عبارت بسیار بنیادین و کاملاً روشن می‌گوید وجود هر موجود عین ذات آن موجود در متن واقعیت است، و اساساً، کثرات موجود در خارج نیز ناشی از تشخص وجود هر موجود هستند. بنابراین ماهیت شیء امری اعتباری است که به وجود آن شیء قوام می‌یابد:

” وجود كل شیء عین ذاته فی الخارج والتکثر إنما يرجع إلى تشخصات الوجود، و أما الماهية فشیء اعتباری لا يقوم إلّا به (یزدی، بی‌تا، برگ ۴۱؛ صمصامی، ۱۴۰۳، ص. ۲۳۲).

مفهوم «اعتباری» در این عبارت در مقابل اصالت است و از این رو باید گفت نظر نهایی ملاعبدالله اصالت وجود در متن واقعیت است. علامه یزدی در جایی دیگر، اضافه می‌کند که هر کمال و نقصی مستند به وجود آن شیء است، نه ماهیت آن شیء؛ چراکه اساساً ماهیت به وجود موجود است:

” فكلما رأيت كمالاً أو نقصاً فهو فی الوجود لا فی الماهية، لأن الماهية لا تكون إلّا بما یکون (یزدی، بی‌تا، برگ ۱۸ ب (نسخه دانشگاه تهران)).

در بندی دیگر، به صراحت تمام می‌گوید:

” و من زعم أنّ الماهية هی الأصل فقد ابتعد عن الحق، إذ لا تحقّق للماهیات



فی الخارج إلا بالوجود... (یزدی، بی تا، برگ ۱۱۴) (نسخه دانشگاه تهران)، برگ ۳۵ ب (نسخه

مرعشی)؛ صمصامی، ۱۴۰۳، صص ۲۲۹-۲۲۷.

از صراحت های بیان ملاعبدالله، روشن است که: اولاً چنین مسئله ای محل نزاع و بحث در میان اندیشمندان عصر صفوی بوده است. ثانیاً در اندیشه هستی شناسانه او، اصالت وجود نه صرفاً بحثی مفهومی و انتزاعی، بلکه نظریه ای معطوف به متن واقعیت خارجی است و حاکی از آن است. او اصالت وجود را دارای تحقق عینی و فراتر از مفاهیم ذهنی معرفی می کند: «لها تحقق عینی...» (یزدی، بی تا، برگ ۱۲ ب) (نسخه دانشگاه تهران)).

۲-۲. مسئله تشکیک

اکنون، مسئله تشکیک و تأملات ملاعبدالله در مواجهه با آرای دوانی و دشتکی بررسی خواهد شد. از آنجاکه محور پژوهش در این مقاله رساله «التشکیک» ملاعبدالله است، لازم است توضیح مختصری درباره این رساله ارائه شود. رساله «التشکیک» علامه یزدی که خود او عنوان «تحقیق التشکیک» را بر آن نهاده است، شامل تعلیقات او بر شرح و حواشی شرح تجرید قوشچی است که توسط جلال الدین دوانی نگاشته شده است. ملاعبدالله در این رساله به دیدگاه سید صدرالدین دشتکی و همین طور غیاث الدین دشتکی نیز اشاره می کند. همچنین او در این رساله، برای تبیین نظرات این سه فیلسوف، به آرای فیلسوفان بزرگی همچون ابن سینا، میرشریف جرجانی، تفتازانی، و خواجه نصیرالدین طوسی نیز استناداتی می کند.

علامه یزدی در این رساله، همان طور که روش معمول او در سایر آثار اوست، با تأملی عمیق به توضیح و تبیین جوانب مختلف هر مسئله می پردازد. او با ذکر عباراتی از جلال الدین دوانی، که از نظر خودش نیازمند شرح و تفسیر و تدقیق بوده است، به تدقیق آن مطلب می پردازد و ضمن توضیح منظور و مراد دوانی، ایرادات مقدر یا ایرادات بیان شده در آن مورد را ذکر کرده و در مواردی به آن ها پاسخ داده و یا در صورت وارد دانستن اشکال، بر وارد بودن آن صحه گذاشته و در نهایت به بیان نظرات خود می پردازد.

۳. تأملات منطقی در مسئله تشکیک

فراز ابتدایی رساله نشان می دهد که او با نظر استاد خود غیاث الدین دشتکی در مسئله تشکیک موافق است: برادران دینی من! آنچه در اینجا ارائه می گردد حاصل تحقیقات من در باب



تشکیک، و تحریر کلام استاد محقق (امیر غیاث الدین منصور دشتکی) است و می‌کوشم که هرگونه شک و تردید را درباره دیدگاه او رفع کنم و امیدوارم که خداوند ما را در به سرانجام رساندن کلام با بیان و سخنی تام و تمام موفق دارد، و ما را در تکمیل کردن حواشی و تجرید الغواشی یاری رسانده و تأیید نماید.

علامه ملاعبدالله یزدی در این رساله ابتدا به ایضاح مفهوم تشکیک می‌پردازد و ذیل سخن جلال الدین دوانی سه معنا از تشکیک را توضیح می‌دهد. تشکیک در نظر علامه یزدی عبارت است از تفاوت و اختلاف در صدق مفهوم کلی بر افراد و جزئیاتش (یزدی، ۱۴۰۰، صص. ۱۳۱، ۱۳۶).

بر اساس نظر دوانی تشکیک یا به معنای اولویت است، یا به معنای اقدمیت است، یا به معنای اشدیت و اضعفیت، و یا به معنای زیادت و نقصان.^۷ علامه یزدی در معنی تشکیک به اولویت می‌گوید: آن‌گونه که از سخن علامه - دوانی - فهمیده می‌شود، صدق کلی بر بعضی از افرادش، و نه بر همه آن‌ها، مقتضای ذات این افراد است، برخلاف بعضی دیگر از افراد که اقتضای صدق کلی بر خود را ندارند، بدین معنا که ذات بعضی از افراد اقتضای صدق کلی را دارد و ذات بعضی دیگر این اقتضا را ندارد. بهابادی توضیح می‌دهد که از این امر به محق‌تر بودن صدق کلی بر بعضی از افراد نسبت به بعضی دیگر نیز تعبیر شده که این تعبیر شامل تمام وجوه تشکیک می‌شود. علامه دوانی خود نیز در کتاب حاشیه التهذیب، اولویت را به همین معنا به کار برده است.

علامه یزدی در توضیح تشکیک به اقدمیت می‌گوید: این به معنای آن است که صدق کلی بر بعضی از افراد خود، بالذات و به نحو علی، و نه به نحو زمانی، مقدم باشد بر صدق کلی بر دیگر افراد آن. برای نمونه، تقدم صدق انسان بر پدر، بر صدق انسان بر پسر از مصادیق تشکیک نیست. او همین مطالب را در حاشیه بر تهذیب المنطق نیز به تفصیل آورده است.^۸ و اما تشکیک به اشدیت، به معنای اکثریت یافتن ظهور آثار کلی در بعضی از افرادش است.

۷. نگاه کنید به حاشیه بر تهذیب المنطق: «صدقه علی بعض آخر بالعلیه أو یكون صدقه علی بعض أولى و أنسب من صدقه علی بعض آخر. و غرضه بقوله: «إن تفاوتت بأولية أو أولیة» مثلاً فإن التشکیک لا ینحصر فیهما بل قد یكون بالزیادة و النقصان أو بالشدّة و الضعف» (یزدی، ۱۴۱۲، ص. ۳۰).

۸. الغرض من تقييد التقدم بالعلیه هو ان المعتبر فی هذا التشکیک هو التقدم الذاتي و لا عبرة بالتقدم الزماني كما فی افراد الانسان لرجوعه الى اجزاء الزمان لا الى حصول نفس معناه فی افراده و المراد من التقدم بالعلیه هاهنا هو ان يستحيل صدق هذا المفهوم علی بعض افراده قبل صدقه اولاً علی بعض آخر كالوجود (یزدی، ۱۴۱۲، ص. ۲۱۰).



به نظر سید سند این نوع از تشکیک مستلزم آن است که بسیاری از ذاتیات، مثل انسان مثلاً، به خاطر اختلاف افراد آن در تبعیت از آثار انسانیت، مقول به شدت و ضعف باشند.

مطابق با نظر سید سند که سازگار با دیدگاه بهمنیار است (بهمنیار، ۱۳۷۵، ص. ۴۱۸)، در این گونه تشکیک، طبیعت عام کلی در بعضی افراد بیش از دیگر افراد است، مثل مفهوم طویل در قیاس یک ذراع با دو ذراع و یا سیاهی در قیاس زغال با قیر؛ معیار تشکیک در این موارد صحت استعمال اسم تفضیل است، همان طور که مثلاً گفته می شود دو ذرع طویل تر است از یک ذرع و قیر سیاه تر است از زغال. ملاعبدالله این دیدگاه را موافق با نظر جرجانی می داند و اضافه می کند که جرجانی نیز تفاوت را مربوط به حصول کلی در ضمن افرادش دانسته است (جرجانی، ۱۳۲۵، ج. ۵، ص. ۲۸۶).

در تأمل دوم ملاعبدالله به دیدگاه سید سند و دوانی اشاره می کند که اولویت و اقدمیت را در مورد ذاتیات منتفی دانسته است. ملاعبدالله در این باره می گوید: ذات به واسطه اولویت و اقدمیت مشکک نخواهد بود و این مسئله امری ضروری و بدیهی است. او در ادامه توضیح می دهد که دلیل اینکه ذاتی در افرادش حصول ندارد، این است که ذاتی با افرادش در نفس الامر اتحاد دارد و اخذ ذاتی در افرادش یک اعتبار عقلی است، از آن جهت که عقل، وجود ذاتی را در افراد به صورت عاریتی یافته و سپس افراد را به آن ذاتی متصف می کند و حکم به حصول ذاتی در افرادش می کند. بنابراین، هنگامی که ذاتی در افرادش حصولی نداشته باشد، به اعتبار حصول در افرادش، نه متصف به تشکیک می شود، و نه متصف به تساوی. به نظر علامه یزدی لازمه این سخن آن است که حصول ذاتی در افرادش متواپی هم نباشد. در واقع، به نظر او تشکیک در مورد ذاتی ناظر به مفهوم است نه واقعیت عینی و خارجی آن. این مسئله در مورد اعراض نیز صادق است و به همین دلیل است که تشکیک همواره معطوف به عرضیات است نه اعراض. این مسئله ای است که در طول رساله التشکیک هنگام بررسی نوع دوم از تشکیک که به شدت و ضعف است مورد بررسی قرار گرفته است. این به دلیل غلبه آن نوع از دیدگاه فلاسفه مشاء است که شدت و ضعف را از مصادیق تشکیک قلمداد نکرده اند.^۹

۹. ابن سینا به ویژه در المباحثات هنگام بحث از تشکیک مصادیق تشکیک را در «تقدم و تأخر، استغناء و فقر و وجوب و امکان» منحصر کرده است و حتی در شفا به طور صریح شدت و ضعف و زیادت و نقصان را از مصادیق اختلاف تشکیکی ندانسته است. (نک: ابن سینا، ۱۴۰۴، ص. ۲۷۶؛ ۱۳۷۱، ص. ۲۱).



این مسئله به واسطه ابهامات فراوانی که داشت در رساله التشکیک به طور مفصل مورد تأمل و بررسی ملاعبدالله بوده است.^{۱۰}

در واقع، مسئله‌ای که علامه یزدی با آن مواجه است این است که اگر نسبت ذاتیات به مصادیق خود علی السویه است، شدت و ضعفی که مستند به ماهیات از نوع واحد، یا جنس واحد، یا تحت عرض واحد وجود دارد چگونه تبیین می‌شود؟ به دیگر سخن و برای نمونه، تشکیک موجود در ماهیت سیاهی که یکی سیاه است و دیگری سیاه‌تر، مستند به چیست؟ آیا در خود ماهیت سیاهی مأخوذ است یا در ماهیت سیاهی نیست؟ بنابر ایده ملاعبدالله تشکیک به ذات باز نمی‌گردد و به همین دلیل، بازگشت جریان تشکیک یا به وجود ماهیت است، یا به حیثیت اشتقاقی ماهیت. بر این اساس، تشکیک نه در ماهیت سیاهی، بلکه در وجود ناعتی آن مأخوذ است. به همین دلیل، به نظر علامه بهابادی تشکیک منحصر به شدت و زیادت در مشتقات می‌شود، و مشتقات برای افرادشان عرضیات هستند (یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۵). در واقع، با نفی تشکیک در امور ذاتی یعنی جنس، فصل و نوع - ملاعبدالله جریان تشکیک در اعراض را نیز به دلیل اینکه نسبت به مصادیق خود همانند جنس، فصل و یا نوع هستند منتفی می‌داند. بنابراین، استدلال، حمل کلیه مفاهیم ماهوی، به تواطو خواهد بود و تشکیک صرفاً در مورد مفاهیم عرضی جریان دارد. ملاعبدالله نشان می‌دهد مفهوم عرضی - برخلاف عرض - نسبتی اضافی است که حاکی از رابطه میان مصادیق و آن کلیاتی است که از آن‌ها مشتق شده‌اند و به همین دلیل، تشکیک نه به ماهیت و نه به وجود ماهیت، بلکه به مشتق از ماهیت شیء ارجاع داده می‌شود. بنابر نظر علامه یزدی و موافق با دیدگاه جرجانی و غیاث‌الدین دشتکی، انتزاع عقلی شدت و ضعف از افراد یک نوع به قدرت وهم، اندراج آن کلی در مفهوم تشکیک را کفایت نمی‌کند، بلکه این مقدار سبب اختلاف صدق مشتق است؛ و بنابراین، تشکیک منحصر می‌شود در مشتق از مبدا اشتقاق:

”و قال: «و معنی کون أحد الفردین أشد کونه بحیث ینتزع منه العقل بمعونة

الوهم امثال أضعف» مع زیادة. ثم مجرد هذا لیس تشکیکاً بل هو سبب لاختلاف

صدق المشتق (یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۵).

۱۰. ملاصدرا در آثار خود به تفصیل درصدد توجیه سخن شیخ‌الرئیس و مشائیان در نفی جریان تشکیک در شدت و ضعف و زیادت و نقصان بوده است (نک: ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۲، ص. ۱۸۸).



بنابراین، ماهیات از آن جهت که ماهیات هستند هرگز به شدت و ضعف یا زیادت و نقصان متصف نمی‌شوند؛ از سوی دیگر، اختلاف در صدق و حمل ماهیت بر افراد نیز از منظر علامه یزدی تشکیک محسوب نمی‌شود، بلکه آنچه مصحح حمل تشکیکی مصادیق بر کلی است تنها و تنها اختلاف در صدق مشتق است. تشکیک به زیادت، معطوف به احق بودن صدق مشتق بر معروضات است؛ از این رو، زیادت و نقصان مندرج در اولویت هستند. این نکته‌ای است که تفتازانی در منطق التهذیب به آن پرداخته است:

”و تشکیک اگر تفاوت کند در اولویت یا اولویت با مندرج کردن این دو تحت [مقوله] تشکیک، و مشکک اگر تفاوت کند در اولویت و اولویت، و این دو دو جهت متغایر برای تشکیک نباشند (یزدی، ۱۴۱۲، ص. ۲۷).“

ملاعبدالله در تکمیل دیدگاه خود به این مسئله اشاره می‌کند که اساساً، تشکیک در مشتق، منحصر در شدت و زیادت نیست، بلکه در اولویت و اولویت نیز جاری است. به نظر ملاعبدالله تمام اقسام سبقت [فردی بر فرد دیگر در امری]، مقول به تشکیک از جهت اولویت است؛ بنابراین، سبقت در علّیت و در طبع، در مفهوم سبقت اولویت دارند؛ در قیاس با سبقت در رتبه، سبقت در شرف و سبقت در زمان، زیرا در این سه سبقت، جایز است که فرد سابق، متأخر شود یا سابق خود به عینه متأخر باشد، برخلاف دو سبقت در علّیت و طبع. علامه یزدی در آخرین عبارت رساله تشکیک می‌گوید: بنابر آنچه در بالا گفته شد، منافاتی بین تقسیم ثنائی تشکیک به اولویت و اولویت با مندرج کردن شدت و زیادت تحت مقوله اولویت نیست. همچنین، این موضوع منافاتی ندارد که تشکیک را به نحو سه‌گانه، به اولویت و اولویت و اشدّیت تقسیم کنیم. و نیز منافاتی ندارد که تشکیک را به نحو چهارگانه به اولویت و اولویت و اشدّیت و نیز زیادت تقسیم کنیم، همان‌طور که استاد - منظور امیر غیاث‌الدین منصور دشتکی - در ابتدای کتاب الحاشیه به این نکته اشاره کرده است.

۴. تأملات نهایی و طرح تشکیک در حقیقت خارجی وجود

علامه یزدی در تأملات بعدی که حاشیه‌ای بر حواشی دوانی بر شرح قوشچی، عباراتی دارد که به صراحت عبور او از تشکیک در معنای منطقی به ساحت فلسفی را نشان می‌دهد.



پس از بیان صریح اعتقاد به تحقق خارجی و اصالت وجود، ملاعبده الله نظر دوانی درباره تشکیک و اصالت ماهیت را نقد نموده و بیان می‌کند:

” نظر صحیح، آن‌گونه که مذهب امامیه بر آن است، این است که وجود دارای مراتب مختلف شدت و ضعف است و شدت و ضعفی که برای ماهیت در نظر گرفته می‌شود، تشکیک برحسب مفهوم است: «و الحق أن للوجود مراتب متفاوتة بالشدة والضعف، كما هو مذهب الإمامية، وأما التشديد والتضعيف في الماهية فلا يتأتى إلا بحسب المفهوم لا الخارج.» (یزدی، بی‌تاب، برگ ۱۲؛ یزدی، بی‌تاب، برگ ۸۹ الف).

در این عبارت ملاعبده الله دیدگاه تشکیکی به واقعیت خارجی را به مذهب امامیه نسبت می‌دهد. اینکه چرا و با کدام ادله و بر اساس کدام مستندات تحقیقی-تحلیلی ملاعبده الله نظریه تشکیک در حقیقت وجود را به مذهب امامیه نسبت می‌دهد، خود، ادعا و مسئله‌ای بسیار پراهمیت است که شایسته تحقیق گسترده‌ای است. او در بند بعدی دیدگاه خود در تبیین اصالت وجود و اعتباریت ماهیت تشکیک در متن خارجی وجود را بر اساس تأصل خارجی وجود مطرح و نظر دوانی را رد می‌کند:

” و من زعم أن الماهية هي الأصل فقد ابتعد عن الحق، إذ لا تحقق للماهيات في الخارج إلا بالوجود، والتشكيك إنما هو بين الموجودات من حيث الوجود، لا من حيث الماهية. (یزدی، بی‌تاب، برگ ۱۴؛ یزدی، بی‌تاب، برگ ۳۵؛ صمصامی، ۱۴۰۳، صص. ۲۲۷-۲۲۹).

علامه جلال الدین دوانی در حواشی خود بر شرح قوشچی بر تجرید الاعتقاد خواجه طوسی، بر اساس نظریه خود که به نظریه ذوق تأله شهرت دارد نسبت ماهیات به وجود را متساوی و بر این اساس مراتب تشکیکی وجود را به تشکیک مفهومی ارجاع داده است:

۱۱. عباراتی که در این بخش تا پایان خواهد آمد برگرفته از نسخ خطی حاشیه‌های ملاعبده الله بر مباحثات میان دوانی و دشتکی حول مباحث مختلف فلسفی است که در حال تصحیح توسط پژوهشگران در کنگره بین‌المللی علامه یزدی است. بخشی از این حاشیه‌ها در رساله مستقل التشکیک تصحیح و به چاپ رسیده است و بخش‌های دیگر در حال آماده‌سازی جهت چاپ است. از این رو امکان ارجاع به تصحیح انجام‌شده نبود و به همین دلیل نگارنده به همان نسخ خطی ارجاع داده است.



” الماهیات متساویة فی الوجود، و مراتب التشکیک ترجع إلى المفاهیم

(یزدی، بی‌تا ج، برگ ۸۹ الف).

علامه ملاعبدالله یزدی در نقد این رأی می‌گوید نظر علامه دوانی مبتنی بر تداخل مفاهیم ذهنی است و با بدهات شهودی خارجی سازگار نیست:

” أما أنَّ الماهیة متساویة فذلک فی حد ذاته لا فی الوجود، لأن التفاضل إنما

یظهر فی الخارج، و هو عین الوجود (یزدی، بی‌تاب، برگ ۱۵ ب).

نتیجه‌گیری

علامه ملاعبدالله یزدی را باید یکی از حلقه‌های فکری مهم در سنت فلسفی شیراز دانست که در امتداد کوشش‌های دوانی، سید سند و دشتکی‌ها، به تبیین و پالایش مسئله تشکیک پرداخت. او با ترکیب نگرش منطقی و هستی‌شناختی، توانست تحولی عمیق در اجرای مفهوم تشکیک رقم بزند. در آثار اولیه وی، هنوز نشانه‌هایی از گرایش به اصالت ماهیت و نگرش اشراقی قابل تشخیص است؛ با این حال، در حواشی پایانی خود بر شرح قوشچی، مسیر فکری اش به وضوح از اصالت ماهیت عبور کرده و بر اصالت وجود و اعتباریت ماهیت تأکید می‌کند. بر پایه تحلیل متن رساله «التشکیک» و تطبیق نسخه‌های خطی، یزدی ضمن رد تشکیک در ماهیات، تشکیک را فقط در امور عرضی و نهایتاً در متن عینی وجود می‌پذیرد. دیدگاه او، با تکیه بر مذهب امامیه، مفهوم وجود را دارای مراتب شدت و ضعف می‌داند و از این طریق، زمینه‌ساز تبلور نظریه تشکیک وجود در فلسفه ملاصدرا می‌شود.

از این منظر، تأملات یزدی را باید نه صرفاً شرحی بر مباحث منطقی، بلکه تلاشی در گذار از منطق ماهیات به حکمت وجودی دانست؛ تلاشی که مکتب شیراز را از سطح جدل‌های مفهومی به سطح تبیین وجودی تشکیک رساند و نقش او را در تمهید بنیادهای حکمت متعالیه برجسته می‌سازد. چنین تحلیل‌هایی روشن می‌سازد که فهم دقیق مسئله تشکیک نزد ملاعبدالله، کلیدی برای درک مسیر تاریخی و نظری فلسفه اسلامی از قرون میانی تا عصر صفوی است.



ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس اولیه و نسخه‌های بعدی آن اعم از نسخه بازنویسی شده، ویرایش شده و...، مستقل است و با کسی مشارکت نداشته است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش در نگارش این مقاله از ابزار هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی، و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی



فهرست منابع

۱. ابن سینا. (۱۴۰۴). الشفاء. قم: انتشارات مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۲. ابن سینا. (۱۳۷۳). الاشارات و التنبيهات. قم: دارالبلاغه.
۳. ابن سینا. (۱۳۷۱). المباحثات، (مقدمه و تحقیق محسن بیدارفر). تهران: بیدار.
۴. ابن سینا. (۱۴۰۴). التعليقات، (تصحیح عبدالرحمن بدوی). بیروت: مکتبه الاعلام الاسلامی.
۵. ابن ترکه، صائن الدین. (۱۳۶۰). تمهید القواعد، (تصحیح و تحقیق سید جلال الدین آشتیانی). تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
۶. ارسطو. (۱۳۸۶). متافیزیک، (ترجمه شرف الدین خراسانی). تهران: امیرکبیر.
۷. افلاطون. (۱۳۵۷)، (ترجمه محمد حسن لطفی). تهران: خوارزمی.
۸. ایجی جرجانی، عضد الدین. (۱۳۲۵). شرح المواقف. قم: انتشارات الشریف الرضی.
۹. بهمنیار. (۱۳۷۵). التحصیل. تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. تفتازانی. (۱۴۱۲). شرح المقاصد. قم: شریف رضی.
۱۱. تفتازانی. (۱۹۱۲). تهذیب المنطق. مصر: مطبعة السعادة.
۱۲. دشتکی، غیاث الدین منصور. (۱۳۸۶). مجموعه مصنفات، (به کوشش عبدالله نورانی). تهران: دانشگاه تهران و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۳. دوانی، جلال الدین. (۱۳۸۱). سبع رسائل، (تحقیق دکتر احمد تویسرکانی). تهران: میراث مکتوب.
۱۴. سهروردی. (۱۳۷۳). حکمة الاشراق، (به کوشش هانری کرین). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۵. صمصامی، حسن. (۱۴۰۳). تحلیل تطبیقی حاشیه ملاعبدالله یزدی بر شرح دوانی. پژوهشنامه فلسفه اسلامی، ۱۷(۱).
۱۶. طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۵). شرح الاشارات و التنبيهات، (ج. ۲). قم: نشر البلاغه.
۱۷. طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۰۵). تلخیص المحصل، بیروت: دارالأضواء.
۱۸. طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۸۳). أجوبة المسائل النصيرية. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۱۹. ملاصدرا. (۱۹۸۱). الاسفار الاربعة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۰. ملاصدرا. (۱۳۶۳). المشاعر، (به اهتمام هانری کرین). تهران: انتشارات طهوری.
۲۱. یزدی، ملاعبدالله. (۱۴۱۲). الحاشیه علی تهذیب المنطق. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۲. یزدی، ملاعبدالله. (بی تا الف). رسالة التشکیک. نسخه خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۳. یزدی، ملاعبدالله. (بی تا ب). حاشیه علی الحاشیه القديمة (در امور عامه: جوهر و عرض). نسخه خطی، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۰۶۲/۳، برگ ۷۳.



۲۴. یزدی، ملا عبدالله. (بی تا الف). حاشیه علی الحاشیه القديمة، نسخه آستان قدس رضوی.
۲۵. یزدی، ملا عبدالله. (بی تا ج). حاشیه علی الحاشیه القديمة. نسخه خطی، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، برگ ۸۹ الف.
۲۶. یزدی، ملا عبدالله. (بی تا الف). حاشیه علی الحاشیه القديمة، نسخه کتابخانه مرعشی.
۲۷. یزدی، ملا عبدالله. (بی تا د). حاشیه علی الحاشیه القديمة. نسخه خطی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ش ۲/۱۱۲۷۲، برگ ۱۳۱ الف.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



Resources

1. Al-Dashtakī, G. al-D. M. (2007). *Majmū'at Muṣannafāt* [Collected Works] ('A. Nūrānī, Ed.). Tehran: University of Tehran & Society for Cultural Heritage. [In Persian]
2. Al-Dawānī, J. al-D. (2002). *Sab' Rasā'il* [Seven treatises] (A. Tuiserkānī, Ed.). Tehran: Center for the Publication of Written Heritage. [In Persian]
3. Al-Qūshjī, 'A. al-D. (n.d.). *Sharḥ Tajrīd al-'aqā'id* [Commentary on Tajrīd al-'aqā'id]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt li-lḥyā' al-Turāth. [In Arabic]
4. Al-Suhrawardī. (1994). *Ḥikmat al-Ishrāq* [The Philosophy of Illumination] (H. Corbin, Ed.). Tehran: Institute for Cultural and Research Studies. (Original work ca. 12th century). [In Persian]
5. Al-Ṭaftāzānī. (1912). *Tahdhīb al-Manṭiq* [The Improvement of Logic]. Cairo: Maṭba'at al-Sa'ādah. (Original work ca. 14th century). [In Arabic]
6. Al-Ṭaftāzānī. (1991). *Sharḥ al-Maqāṣid* [Commentary on al-Maqāṣid]. Qom: al-Sharīf al-Raḍī. (Original work ca. 14th century). [In Arabic]
7. Al-Ṭūsī, N. al-D. (1985). *Talkhīṣ al-Muḥaṣṣal* [Summary of al-Muḥaṣṣal]. Beirut: Dār al-Aḍwā'. (Original work ca. 13th century). [In Arabic]
8. Al-Ṭūsī, N. al-D. (1995). *Naqd al-Muḥaṣṣal* [Critique of al-Muḥaṣṣal]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (Original work ca. 13th century). [In Arabic]
9. Al-Ṭūsī, N. al-D. (1996). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt* [Commentary on Remarks and admonitions] (Vol. 2). Qom: Nashr al-Balāghah. (Original work ca. 13th century). [In Persian]
10. Al-Ṭūsī, N. al-D. (2004). *Ajwibat al-Masā'il al-Naṣiriyyah* [Answers to Naṣiriyya Questions]. Tehran: Institute for Humanities. [In Persian]
11. Al-Ṭūsī, N. al-D. (n.d.). *Tajrīd al-'aqā'id* [The Exposition of Beliefs]. Qom: Daftar-e Tabliḡhāt-e Islāmī. (Original work ca. 13th century). [In Persian]
12. Al-Yazdī, M. 'A. (1991). *Al-Ḥaṣhiyah 'alā Tahdhīb al-Manṭiq* [Marginalia on Tahdhīb al-Manṭiq]. Qom: Islamic Publishing Institute. (Original work composed ca. 16th century). [In Arabic]
13. Al-Yazdī, M. 'A. (n.d.a). *Ḥāshiyah 'alā al-Ḥaṣhiyah al-Jadīdah* [Marginalia on the New Commentary]. [Manuscript]. [In Arabic]



14. Al-Yazdī, M. 'A. (n.d.b). *Hāshiyah 'alā al-Hāshiyah al-Qadīmah* [Marginalia on the Old Commentary]. [Manuscript]. [In Arabic]
15. Al-Yazdī, M. 'A. (n.d.c). *Risālat al-Tashkīk* [Treatise on Gradation]. Majlis Library. [Manuscript]. [In Arabic]
16. Al-Yazdī, M. 'A. (n.d.d). *Untitled Manuscript*. University of Tehran, No. 3/7062, fol. 73b. [Manuscript]. [In Arabic]
17. Al-Yazdī, M. 'A. (n.d.e). *Untitled Manuscript*. Āstān Quds Raḍawī, fol. 89a. [Manuscript]. [In Arabic]
18. Al-Yazdī, M. 'A. (n.d.f). *Untitled Manuscript*. Library of Āyatullāh al-Mar'ashī al-Najafī, MS No. 2/11272, fol. 131a. [In Arabic]
19. Aristotle. (2007). *Metaphysics* (S. al-D. Khorāsānī, Trans.). Tehran: Amīr Kabīr. (Original work ca. 4th century BCE). [In Persian]
20. Bahmanyār. (1996). *Al-Taḥṣīl* [The Attainment]. Tehran: University of Tehran Press. (Original work ca. 11th century). [In Persian]
21. Ibn Sīnā, Ḥ. ibn 'A. (1984a). *Al-Shifā'* [The Healing]. Qom: Maktabat Āyatullāh al-Mar'ashī al-Najafī. (Original work ca. 11th century). [In Persian]
22. Ibn Sīnā, Ḥ. ibn 'A. (1984b). *Al-Ta'liqāt* [The Annotations] ('A. R. al-Badawī, Ed.). Beirut: Maktabat al-l'ām al-Islāmī. (Original work ca. 11th century). [In Arabic]
23. Ibn Sīnā, Ḥ. ibn 'A. (1994). *Al-Mubāḥaṭhāt* [The Discussions] (M. Bīdārfar, Ed.). Tehran: Bīdār Publications. (Original work ca. 11th century). [In Persian]
24. Ibn Sīnā, Ḥ. ibn 'A. (1995). *Al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt* [Remarks and admonitions]. Qom: Dār al-Balāghah. (Original work ca. 11th century). [In Persian]
25. Ibn Turkah, Ṣ. al-D. (1981). *Tamhīd al-Qawā'id* [The preparation of principles] (S. J. al-D. Āshtiyānī, Ed.). Tehran: Ministry of Culture and Higher Education. [In Persian]
26. Ījī, 'A. al-D., & Jurjānī. (1946). *Sharḥ al-Mawāqif* [Commentary on al-Mawāqif]. Qom: al-Sharīf al-Raḍī Publications. (Original work ca. 14th century). [In Persian and Arabic]
27. Mullā Ṣadrā. (1981). *Al-Hikmah al-Muta'āliyah fī al-Asfār al-Arba'ah al-'aqliyyah* [The Transcendental Wisdom in the Four Rational Journeys]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth. (Original work ca. 17th century). [In Arabic]
28. Mullā Ṣadrā. (1984). *Al-Mashā'ir* [The Book of Metaphysical Penetrations] (H. Corbin, Ed.). Tehran: Ṭahūrī. (Original work ca. 17th century). [In Persian and Arabic]



29. Plato. (1978). **Collected Works** (Vols. 4 & 6) (M. H. Luṭfī, Trans.). Tehran: Khwārazmī. (Original works ca. 4th century BCE). [In Persian]
30. Šamšāmī, H. (2024). "Taḥlīl-e Taṭbīqī-ye Ḥāshiye-ye Mullā 'Abd Allāh Yazdī bar Sharḥ-e Dawānī [A Comparative Analysis of Mullā 'Abd Allāh al-Yazdī's Marginalia on al-Dawānī's Commentary]." **Pazhūhishnāmāh-ye Falsafe-ye Islāmī** 17(1). [In Persian]

